KÓTAY PÁL:
WESZPRÉMI ISTVÁN (1723–1799) MŰVE, A NÉGYKÖTETES SUCCINCTA[1]

Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai, Gazda István vezetésével.

1774-ben Lipcsében megjelenik a sorozat első kötete: 'Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria Prima Excerpta Ex Adversariis Auctoris' [„Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz, a szerző jegyzetei alapján összeállítva"] címmel. Művét a kor szokásától eltérően nem az uralkodónak, nem valamelyik gazdag főúrnak, intézménynek, hanem „A tudomány és a haza géniuszának"[2] ajánlja. A címlap ízléses, egyszerű, a betűgrádusok kiválasztása és elrendezésének biztonsága, egészséges arányérzéke, a kor nyugodt derűjét s a munka tudományos komolyságát sugározza. A szöveg, a címlap nyomdatechnikai korfestő és hangulatteremtő hatását a vergiliusi idézet: „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor" még fokozza.

A kötet előszavát Bél Károly András, a lipcsei egyetem tanára, Bél Mátyás fia, filozófus és történész, „az Akademia decemvire és könyvtárosa", az 'Acta Eruditorum' főszerkesztője írja. A nagy tekintélyű professzor ajánlása a kor tudományos életében őszinte elismerést jelent. A meglehetősen szövevényes barokk szöveg szóvirágai közül az előszóíró feladatát az alábbi mondat jelöli meg:

„Beszélni fogok a könyvről, amely a kezemben van, habár a jó bor nem szorul dicséretre, mégis engedelmeskedem a tudós szerző akaratának – aki felszólított engem –, hogy beszéljek valamit az olvasónak, legfőképpen a polgártársaimnak, az irodalmat szerető magyaroknak, hogy mi e mű lényege, s a könyv elolvasásával mit lehet elérni."

Majd így ír:

„A könyvet áthatja a helyesen elgondolt segíteni akarás és a nemzeti feladatok megoldásának szelleme. A tudomány szeretete összekapcsolódva a legizzóbb hazaszeretettel segítette Weszprémit abban, hogy szinte kézen fogva hívja kutatásra, vizsgálódásra mindazokat, akik az orvosi tudománnyal foglalkoznak, és összegyűjtse azok munkáit, akik ezt a tudományt Magyarországon eddig művelték."

Amikor az első kötet megjelenik, már újabbak is születőben vannak. Így folytatódik:

„…kívánjuk, hogy tudománya a mestersége tekintetében ne szűnjék meg további érdemeket szerezni, amit a többi centuriák kiadásával ér majd el, amelyet sóvárogva velünk együtt várnak mindazok, akik ezt az első könyvet elolvasták, azaz a világ összes tudósai…".

A szerző a könyv bevezetőjében arra hivatkozik, hogy Európa tudósabb nemzetei dicséretes példákkal arra ösztönzik a hazai tudósokat, hogy irodalmi életükben a kiváló férfiak élettörténetét megírják. A kortársak, Czwittinger, Rotarides, Bod Péter, Kaprinay és mások

---

[1] Forrás: Kótay Pál: Weszprémi István (1723–1799). In: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. Ford.: Kővári Aladár. 1. köt. Bp., 1960. pp. V–LVIII. (Az eredeti tanulmány rövidített változatát adtuk közre ehelyütt – *a szerk. megj.*)

[2] „Genio litterarum et patriae"

művei azonban, elsősorban teológusokat, irodalmárokat, bölcsészeket, jogászokat ismertetnek s csak elenyésző számban foglalkoznak orvosokkal, Weszprémi szerint a magyar irodalomtörténetnek eme részében is gondosabban bele kell tekintenünk, és a tudománynak ezt az ágát is, jóllehet nem látszik nagyon termékenynek, erőnk alapos megfeszítésével állhatatosabban kell művelnünk.

„Ha a háborúk hirhedt vezéreit, akik az emberiség pusztítására születtek, s annak vérével kielégülni nem tudnak, az utókor sohasem szűnt meg határtalan dicshimnuszokkal az istenek sorába emelni, több joggal ünnepeljük Aesculapius hű követőit, az emberek életbe tartóit és védelmezőit, akik annyi érdemes polgárt mentettek meg az életnek."

Pápai Páriz Ferenc szellemét idéző fenséges sorok. Majd így folytatja:

„Minden rendű értékes férfiút arra kérünk, sőt az irodalmi közösség minden közös szentségére hivatkozva könyörgünk, hogy a tanulmányokat, amelyről azt véljük, hogy a haza üdvére tartoznak – a legjobb ítéletünk szerint –, velünk közölni senki el ne mulassza."

A kötetben száz magyar- és erdély-országi orvos életrajzát ismerteti betűrendben. Az orvosok sorát Adrianus dobokai főesperes és orvosdoktor, I. János magyar király udvari orvosa (Johannis I. Regis Hungariae archiater), nyitja meg. Általában az életrajzi adatok után a személy különös érdemeit, irodalmi munkásságát ismerteti meglepő körültekintéssel és pontossággal. Éles szeme azonnal felfedezi a jellegzetest s nagyszerű érzékkel ábrázolja azt. A stílusa nem száraz, nem egyhangúan lexikonszerű. Egy-egy idézettel s jellemző adattal színes villanást ad az alakról. Egyik-másik fejezetében a történelmi adatok hitelességére kínosan ügyelő tudós adatai és az író leküzdhetetlen belső parancsára, művészi formában kifejezett igazsága együtt már az esszé gazdag, izgalmas, sokat ígérő csíráit sejtetik.

Az első kötetben átlag egy-két oldal terjedelemben összesen száz orvosszerzőt ismertet. Közülük: Apáczai Csere János, Bánffi-Hunyady János, Bethlen Kata, Blandrata György, Galeotto Marzio, Köleséri Sámuel, Mélius Juhász Péter, Moller Károly Ottó, Pápai Páriz Ferenc, Rayger Károly, Csanaki Máté a legismertebbek.

Weszprémi e mű megírásával olyat alkotott, amit a következő nemzedék kutatója a pusztulás és pusztítás elkeserítő légkörében elkerülhetetlen veszteségek miatt már nem végezhetett volna el. A magyar orvosi múlt számos alakja az ismeretlenség és a feledés homályában elveszett volna. Így 1675-ben jelenik meg Hannauban Franciscus de la Boe Sylvanusnak 'Praxeos Medicae Idea Nova Libri Tres' („Az orvosi gyakorlat új eszméje három könyvben") című könyve. A szerzőt az orvostörténelem a iatrochemiai iskola fejének, a leydeni egyetemen Boerhaave elődjének, a modern klinikai gondoskodás egyik úttörőjének ismeri. Harveynek lelkes híve, rendkívül szellemes, megnyerő modorú s nagyszerű megjelenésű ember. Ő látja meg, és írja le elsőnek a gümőt. A könyv címlapját molière-i levegőt árasztó rézmetszet díszíti. A jellegzetes öltözetű orvost, aki a mennyezetes ágyban fekvő beteg érverését tapintja, az aggodalmaskodó hozzátartozó figyeli. A díszes kandallóban magas lánggal lobog a tűz, előtte kutya hever. Korabeli bútorok s a háttérben levő asztalon jellegzetes edények egészítik ki a hangulatos színpadi képet. A 17. század derekáról származó s teljes egészében a korabeli holland, francia és németországi orvostudomány levegőjét árasztó könyv töretlen báját a zárófejezete teszi számunkra különlegesen kedvessé. Ezt 'Index Rerum Locupletissimus á Martino Carcero de Karczagh-Uyszállása, Cumano-Ungaro Collectus' címmel találjuk a könyvben.

Írójáról, a kun-magyar Carcer Mártonról Weszpréminél – és csak itt – azt olvashatjuk: Carcerus Martinus magyar, a Nagykúnság, Karczagújszállás városában született 1660. évben. Nevét a debreceni tógás diákok sorába jegyezte be, híven követve Mártonfalvi György és Debreceni János tanárai útmutatásait. Előbb Sárospatakra, majd a szövetséges Belgák akadémiáira ment. 1671-ben elnyerte az orvosdoktori címet, majd nemsokára ugyanott, korán elhalt. Művei: Kováts Tatai György orvostanhallgató számára írott üdvözlő költeményén

kívül a de le Boë könyv részletét ismerteti. Majd az I. kötet pótlásai között az időközben Carcerusnak megtalált orvosdoktori értekezését is említi.[3]

Vagy Kökösi István erdélyi származású magyar orvosról így ír: „Ki lenne ez, legjobban kitűnik Tomasinus Jacobus Philippus 1649. évben kiadott 'Inscriptionibus Urbis Pataviae' művének 242., 243. oldalán 139. sz. alatt, ahol Sz. Ferenc templomából, vagy inkább zarándokszállásáról ez a sírfelirat olvasható: Kökösi István, erdélyi magyart, a bölcsészet és az orvostudományok doktorát, e zarándokszállás igen ügyes segédorvosát életének 32. évében, miután lelke a megváltás 1628. évének április 23-án éppen húsvét napján az égi közösség soraiba beiratott, igen bánatos honfitársai megadva a végtisztességet, a boldog feltámadás biztos reményében, itt helyezték nyugalomra, majd ezt a kolozsvári Balk Lőrinc pénzén vásárolt sírkövet a magyar Sozanaki Mátyás az alábbi felirattal látta el:

Hic Juvenis fortis, medicus iacet; ergo nec aetas,
Nec vis, nec Medicus, vincere fata queunt."[4]

Sokat ígérő fiatal hajtásai ők a magyar orvosi rend törzsének, akiket idegen világ vihara hervasztott el. Idegen ég alatt halkul el ajkukon a magyar szó, s az elhagyott otthon képe merül fel öntudatukban utoljára, amikor „elvesznek – amint a régi írások beszélik – a német tengerben".

A szerencsétlen sorsú „orvos asszony", Bethlen Kata munkásságát így jellemzi:

„…Nemét felülmúlóan igen tudós, művelt nő volt… A tudományok istápolója, semmi költséget nem kímélve az itthoni magyar nyelven szerkesztett mindenféle könyvet, amelyek a hazában kaphatók voltak, bármilyen áron lankadatlan szorgalommal összegyűjtötte, s azokat halála előtt néhány évvel maga vitte a nagyenyedi kollégium könyvtárába. Az orvostudományokban valamely természetes ösztönnel tájékozódott, három híres orvosdoktor, Köleséri, Simoni és Borosnyai tanításait híven követve jeles tudásra tett szert e tudományágban; leginkább a növénytanban vált ki: minden betegnek, aki az ő segítségét kérte s akikkel udvara mindig telve volt, orvosi kézzel minden díjazás nélkül leggyorsabban segített."

Bod Péternek a 'Tiszta fényes drága bíbor' című halotti búcsúztatójából idéz:

Voltak ezek között szép orvos Könyvek is,
Vonta arra magát még a természet is,
Tudta sok jó fűnek hasznos erejét is,
Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga is.

Kivált szem fájdalmát böltsen orvoslotta,
Hályogot a szemről könnyen el oszlatta,
E hasznos tudományt neki tanította,
Más Doktorok között edgy jó okulista.

Sokszor a betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek, megorvosoltattak,
Messze földről néha oda hozattattak
Könnyebbülést vévén rá áldást mondottak.

---

[3] Additamenta nova ad Biographiam Medicorum Hungariae In centur. I. ad Artic. 15. Operibus Mart. Carcei de Karczagujszállása adnumeratur: 3. (Dissertatio inaug. med. De Haemophthisi Lugd. Batav. an. 1671.)

[4] „Itt egy erős ifjú orvos nyugszik, hisz a sorsnál
ifjúkor, tudomány s életerő sem erősb."

A halálraítélt s „kegyelemből” száműzött Gyöngyössi Pál fiáról egyebek között így ír: „…amikor az atya a sors igazságtalansága folytán ősei földjéről elűzetett”, az Odera melletti Frankfurtban 16 éven át akadémiai tanár lesz, s a 17 éves fiát a debreceni kollégiumból magához hívja, hogy a nyelvek és a magasabb tudományok válogatottabb ismeretére maga oktassa. Innen idő múltán a fiú apja tanácsára Leydenbe költözik. Scultetus irányítása mellett elsősorban keleti nyelveket tanul, s ezekben annyira járatos lesz, hogy a leydeni ifjúság most már az ő magánóráin gyönyörködik. Elunván a nyelvtudományok aprólékos ismereteivel bíbelődni, 1753-ban a hardervijk-i egyetemen az orvosdoktori cím elnyeréséért folyamodik. Ezt elnyeri, s később Boerhaave, Erzsébet cárnő udvari orvosa ajánlatára a pétervári tengerészeti kórház főorvosa lesz.

Ezután a Nemesek Seregének Akadémiáján (in Academia Cohortis Nobilium) (das hochadelische See-Cadetten Corps) találjuk, amelynek tagjait közköltségen tengerésztisztekké képezték ki. 1766-ban az oroszok felséges császárnője elrendeli, hogy évi 1000 arany fizetéssel udvari orvosainak sorai közé választassék. A sok, különösen keleti nyelv ismeretével nagy sikert ért el. Mivel kissé szabadabb szellemű férfiú volt, sokak féltékenységét felkeltette, ami neki undort s az undor pedig olyan szomorúságot okozott, hogy a búskomorságnak abba a fajába eshetik (miként nekem ezt C. P. orvosdoktor Pétervárról 1760. nov. 17. napján hozzám barátilag küldött sorai jelentették) – írja Weszprémi –, amely szabad értelmének, tiszta öntudatának többé semmi időközt nem hagy, és így ő most egészen ellankad.”

A költészetben rendkívüli könnyedségét sok példa bizonyítja. Ezek közül Szathmári O.-hoz írott leveléből ezt idézhetjük:

„Nec tamen invideas, lacrymas si interpluo paucas
Quas renovant patriae tristia fata meae.
Respice me, sortemque meam, clademque Parentis
Atque animo genitus experiare meos.
Vita procul patria peragenda per ultime mundi
Rura, fatigatos Sol ubi condit equos.
Angulus Europae iam nos tenet ultimus. Eheu!
Hungaria iam tellus non salutanda mihi.”

„De ne irígyeld a könnyeket, ha nehányat közbeejtek,
Amelyeket felidéz hazám szomorú sorsa,
Nézz rám, az én sorsomra és szüleim gyászára
És figyeld lelkem sóhaját
Hazámtól távoli életem, amelyet élnem kell a világ
[legtávolabbi] vidékén
Ahol a nap megfáradt lovait már megállítja
Európa legvégső szögletébe vagyunk. haj!
A Magyar föld engem már nem üdvözöl.”

Két arcképét is ismerteti. Egyiket Páldi István kolozsvári rézmetsző készítette az alábbi felirattal:

„Pannonia földjén ringott bölcsője annak, aki e szemeket és tekintetet viseli, elméjét Hollandia gyújtotta lángra. Ne csodálkozz: szívébe fogadta az orvostudomány művészetét, Hallast, Latiumot és Keletet egyesítette.”

Pápai Páriz Ferenc ismert életrajzi adatai között megemlíti, hogy „amikor a mi városunkba” (ti. Debrecenbe) lépett, annak elöljárósága tiszti orvosául „ed ornandum ordinarii Physici” hívta meg, de a legtisztességesebb évi fizetés felajánlásával sem lehetett ott tartani.

Hű maradt Erdélyhez. Pápai Páriz egyéniségének legtalálóbb jellemzésére a saját maga szerkesztette sírversét közli:

„Pacis amans, Pacem docui: coluique professus
Ipso opere, et veri non semel indicio
Intentus Paci, proprium ius saepe remissi,
Et potius duxi Pacis honore nihil…”[5]

A nagy magyar orvos-író munkáit részletesen ismerteti. Michael Halicius román nemesnek, Pápai régi barátjának, ez utóbbi doktori avatására írott románnyelvű distichonját teljes terjedelemben közli. Az első románnyelvű időmértékes vers ritkaságát, különös értékét felismeri:

„Közülük leginkább, különös ritkasága miatt egy oláh epigrammát találtam kiírásra érdemesnek (…) amelyből az oláh nyelvnek a latinnal való rokonsága fényesen kitűnik.”.[6]

A Biographia második kötete a „centuria altera pars prior” ötven szerzőt ismertet, mindegyiket külön „articulus” alatt. Az előző kötethez viszonyítva ennek fejezetei bővebbek, az életrajzok gazdagabbak s az alakok polihisztorikus jellege miatt a szöveg szélesen a testvértudományok tájaira tovább hullámzik. A műnek mégis ez a legarányosabb, szakmai szempontból legszabatosabban, legpontosabban szerkesztett része. A harmadik – s még inkább a negyedik – kötetben a szerkezeti váz széthull, s az enciklopédikus anyag sokrétűsége olykor az orvosi vonatkozásokat elfedi, régészeti, biblikus, irodalomtörténeti, éremtani, babonás és misztikus elemek soknyelvű szövetének polifoniája az egyensúlyt gyakran felbontja. Itt igazodik leginkább Toldy Ferenc mondása:

„Weszprémi Istvánnak a magyar orvosok életeiről szóló munkája (1774–1787) messze túlterjedve címe határain, történeti és archeológiai, nagyobbrészt azonban irodalomtörténeti kitéréseivel nagyszerű raktárát képezi szerencsés nyomozásai számos felfedezéseinek.”

Az adatgyűjtés kezdetén már látszik, hogy a tervezett munka méretei egyetlen emberi élet keretébe nem szoríthatók. A tanárok és orvosok, papok és írók, intézmények és magánosok az ország minden részéből felkeresik leveleikkel. Weszprémi az ily módon nyert anyagot csak akkor használja fel – s e tekintetben kortársai közül egyedülálló –, ha eredeti dokumentumokra hivatkozhatik, s annak történeti kifogástalan hitelességéről meggyőződött. Az eredetileg egyetlen kötetre tervezett mű két év alatt két kötetté nő, s újabb három év alatt még másik két kötettel gyarapodik. 1778-ban jelenik meg a második, 1781-ben a harmadik és 1787-ben a negyedik kötet.

Az első kötet megjelenését mind a szakemberek, mind a nagyközönség örömmel üdvözli. A siker érthetően a szerzőt a munka lelkes folytatására ösztönzi, s a mű második darabját barátainak s szívéhez közel álló intézményeknek örömmel megküldi. A marosvásárhelyi református kollégium könyvtára számára jellegzetes betűivel a következő ajánlást írja: „A Tekintetes Marosvásárhelyi Református Kollégiumnak a szerző, saját kezűleg”.[7] A második kötet kiadása előtt Weszprémi hazáján kívül is ismert pártfogó támogatását keresi. Célja az, hogy a külfölddel is megismertesse a magyar orvosi múltat. A második kötet előszavát van Swieten utóda, Störck, a bécsi egyetem rektora írja.

---

[5] Kővári Aladár fordításában:

„Békét hirdettem s gyakoroltam az iskolaszékből
példával, szóval: béke, miért epedék.
Elhanyagoltam a jussomat is békémre ügyelve,
békénél jobbnak mit se talált a szívem…”

[6] „Placet omnium maxime, ob insignem ratitatem Epigramma Valachicum inde describere.” A szöveget latinra fordítja kiváló készséggel, és megjegyzi: „…inde summa linguae Valachicae cum Latina adfinitas liquido appareat”

[7] Az ajánlás eredetije:„Ill. Collegio Ref. M. Vásárhely, Auctor. m. s.”

„…nem kevéssé lehet tsudálni, hogy ily számos Orvos Doktorainkat tudhattyuk mutogatni más egyébb Európai Nemzetek felett, kik közül valóban kevesen találtatnak –, hosszas vizsgálódásom után mondhatom –, hogy a felyebb említett Seculumokban élt Orvos Doktorjaikkal ditsekedhetnének a mi Magyar hazánk felett."

Az Európában társtalan kis nemzetének nyelve helyett ezért kénytelen kifejezése eszközéül az ekkor még a nemzetek feletti tudományosság erős fegyverét, a latin nyelvet választani. Weszprémi korában hivatalos vélemény szerint is a magyar nyelv pallérozatlansága miatt a tudományok művelésére alkalmatlan. Szegénynek, fejlődésre képtelennek, a finomabb árnyalatok, a tudományos gondolkodás kifejezésére elégtelennek tartották. Révai szerint még a már magyarországi, de még nem magyar egyetem ellenséges érzületű idegen tanárai is, „magán az egyetemen is a professzorok többségét különféle nemzetekből szedték össze: az anyanyelv gyűlölői mind, a haza ellenségei…".[8] (Kótay Pál ehelyütt Révai megállapítását mintegy tömörítve közli – *a szerk. megj.*) Weszprémit elsősorban nem ez az érzés vezette. Számos, kora tudományos színvonalán álló értekezést írt, és adott ki magyar nyelven, idegen nyelvű tudományos munkákat fordított, s élete főművét ízes, írói adottságokban bővelkedő, kifejezésteljes prózájával magyarul is megírhatta volna.

A harmadik kötetben Weszprémi ezt írja Störcknek:

„Hogy Magyar- és Erdélyország orvosi karát, méltóságos nevedre hivatkozva és páratlan pártfogásodra támaszkodva nemcsak honfitársaim, hanem a tudomány birodalmában járatos külföldiek is milyen szívesen fogadták, ennek részletesebb ismertetésétől visszatart szerénységem."

Az „in modum Czwittingerianum" készült mű előszavában a kritikai szelem jelentkezését így határozza meg:

„A haza ezen megművelendő és összegyűjtendő ügyeivel úgy foglalkozunk, hogy az irodalom alapelemein kívül semmi más törvénytől megkötöttnek ne tűnjünk fel a jóakaratú olvasó előtt, de ha mégis az orvosok írásainak megbírálása közben ítéletet kell mondanunk, az távol minden élességtől, az igazság pontos mértékéhez fog alkalmazkodni."

A „historico-critica" elve azonban nyugaton is csak most van kialakulóban. Weszprémi és kora egy évszázaddal marad még el attól az orvostörténeti irodalomtól, amely kortársának, Hallernek munkásságában éri el tetőpontját. Az orvostörténet a 18. század második felében lesz önálló tudománnyá. A felvilágosodás korának orvostudománya már annyira gazdag, annyira szabad a különböző filozófiai irányzatok fejlődését gátló bilincseitől, hogy az előző korok orvostudományát a történelemtudomány eszközeivel vizsgálja. E múltat tiszteli vagy derül azon, dicsőséges vagy tragikus hőseinek példáján okul vagy sajnálkozik, de mindenképpen függetlennek érzi magát a hippokratészi vagy galenus-i világtól.

Külföldön már élesen elkülönül az orvostörténelem, orvosi életrajzgyűjtemény, orvosi bibliográfia. Weszprémi korszakalkotó műve a hazai viszonyok között ezt a finom differenciálódást még nem képes elvégezni.

Amikor együtt van a nagy mű a hetvenéves szerző reszkető kezében, hiába nyújtja azt korának. A zajos, rohanó nemzedék nem hallja, nem érti a letűnt idő üzenetét. Weszprémi alakját, mint a pompeji katonát, fegyverével együtt eltemeti a századvég vulkanikus viharának lávája. Majd egy évszázad múlva, amidőn egy gazdag, világviszonylatban is jelentős orvosi rend megérik arra, hogy az elődök jeltelenné vált sírjai után kutasson, a múlt mélyvizeiből e mű csodálatos fénnyel és meleg bíztatással kezd tündökölni.

A modern magyar orvostudományt Weszprémi életműve védi meg attól a még ma is szívesen hangoztatott hamis álláspontttól, amely bár nemzeti jelleggel átitatott, de mégis csak a második bécsi orvosi iskola oldalágának, mellékhajtásának tartja.

---

[8] „…in ipsa universitate professores plerosque de varia gente collatos esse linguae patriae osores esse hostes patriae…"

Weszprémi alakjának számos vonását, életének sok részletét ma is sűrű homály fedi. Férfias, nemes tartózkodás, az igazi tudósnak a szellemi aszkézisig fokozódó örök alkotási láza jellemzik egész életén át egyéniségét. Hírnevével, anyagi javakkal nem törődött. Könyve harmadik kötete már megjelent s a negyedik készülőben, amikor Cornideshez írott levelében e lehangoló szavakat olvashatjuk: „Arra határoztam magamat, hogy minden írásról letészek." Megsebzett lelke hangtalanul, könnyek nélkül siratja élete kiteljesedésének és folytatásának reménységét, nagytehetségű fiát. A hosszú, hideg, őszi éjszakák magányában sóhajtásait elnyomja az elfelejtett századok ködéből megelevenedő elődök üzenete. „Elmém nyugtalansága arra ösztönöz – írja később mégis –, hogy biográfiám negyedik kötetéhez is hozzáfogjak." 1778-ban megjelenik a negyedik kötet, s a nagy mű számtalan álmatlan éjszaka és küzdelmes nap megfeszített munkájának eredménye. Európa legnagyobb falujának nádfedeles házait, kopár és lelketlen kollégiumának rideg magányát szellemóriások, világot járt s a kor eszmei küzdelmeinek fényözönében megfürdött és megtisztult alakok, népüket szolgáló szürke, addig nem ismert orvosok s a leküzdhetetlen, belső parancsnak engedelmeskedő írók űzik el.

Ezek az alakok azonban nem a barokk fülledt levegőjének fárasztóan mozgalmas plasztikájában, hamis, irreális dimenzióban tetszelgő hősök, hanem élni, alkotni, szenvedni tudó emberek. Az élet lényegét kutatják, a bajokkal bátran szembenéznek s a maguk módján több-kevesebb sikerrel, de egyforma lelkesedéssel munkálkodnak az emberiség legnagyobb kincsének, az egészségnek megóvásában vagy az elveszett egészség visszaszerzésében.